

Т. І. Гарановіч

СТРУКТУРНЫЯ І СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ
БЕЛАРУСКАГА СІНТАКСІЧНАГА ФРАЗЕАЛАГІЗМА
ЧЫМ НЕ + ЗНАМЯНАЛЬНАЕ СЛОВА

У беларускай фразеалогіі сёння ўсебакова даследаваны лексічныя фразеалагічныя адзінкі (А. С. Аксамітаў, Ф. М. Янкоўскі, І. Я. Лепешаў, Я. Я. Іваноў, М. А. Даніловіч і інш.). Аднак сінтаксічныя фразеалагізмы не былі аб'ектам спецыяльнага даследавання, таму прадстаўляюць асобы інтарэс.

Сінтаксічны фразеалагізм (СФ) – гэта прэдыкатыўная структура, якая прадстаўляе сабой мадэль з абагульненым суб’ектыўна-мадальным значэннем і характарызуецца ідыяматычнасцю, узнаўляльнасцю, а таксама наяўнасцю ў яе складзе пастаянных і пераменных лексічных кампанентаў.

У нашым даследаванні на матэрыяле мастацкіх і газетных тэкстаў ХХ – ХХІ ст., выбраных з Корпуса беларускай мовы, аналізуецца спецыфіка беларускіх СФ, пабудаваных паводле мадэлі *чым не + N*.

1. Структура сінтаксічнага фразеалагізма *чым не + N*

СФ мае структуру пыталнага сказа, пунктуацыйна афармляецца як пыталнікам, так і клічнікам або кропкай.

СФ складаецца з пастаяннага і пераменнага кампанентаў. У ролі пастаяннага кампанента выступаюць пыталны займеннік *чым* і адмоўная часціца *не*, у ролі пераменнага кампанента – назоўнік у назоўным склоне:

Здаецца, ляжаць бы ды ляжаць. Чым не схованка. (В. Быкаў);

Чым не камандзір? Не хапала толькі пісталета збоку... (І. Пташнікаў).

У якасці пераменнага кампанента, акрамя назоўніка, ужываецца:

- намінацыўнае словазлучэнне:

Чым не пацвярджэнне Божай сілы і магутнасці? (Т. Бондар);

- двухсастаўны сказ:

Чым не рыцарскі турнір чакае яго? (Л. Дайнека).

Аналіз ужывання СФ *чым не + N* у маўленні дазваляе вылучыць наступныя варыянты гэтай структуры:

- 1) аднасастаўны развіты сказ:

Чым не жыццё было ёй, дурніцы? (П. Васючэнка);

Чым не кармазынавы, не магнацкі колер! (А. Мальдзіс);

- 2) двухсастаўны поўны неразвіты сказ:

Чым ён не мужчына? (В. Чаропка);

Чым гэта не брэнды? (Звязда);

- 3) двухсастаўны поўны развіты сказ:

Ну чым гэта не першы крок будучага прэзідэнта на адраджэнні праекта на Адзінай эканамічнай прасторы чатырох постсавецкіх дзяржаў? (Звязда);

Дык чым гэта не асабістае жыццё? (Новы Час);

2. Семантыка сінтаксічнага фразеалагізма *чым не + N*

У беларускай мове вылучаюцца 2 значэнні СФ *чым не + N*:

- 1) адпаведнасць асобы або прадмета характарыстыкам іх класа, напрыклад:

Чым не людзі тыя ж самыя палешукі? Хіба да іх нельга зайсці? (Я. Колас) = ‘палешукі – такія ж людзі, як іншыя’;

А мы разам во з Юляй век звекавалі, дзяцей паднялі – чым не радасць? (Ф. Сіўко) = ‘тое, што ў нас было ў жыцці, – сапраўдная радасць’.

М. І. Канюшкевіч вызначае такое значэнне як поўную адпаведнасць прадмета ўяўленню аб яго прымеце [4, с. 137];

2) падабенства асобы або прадмета аднаго класа да асоб або прадметаў іншага класа, напрыклад:

– *Дзе ж тыя коні? – пытае бацьку Міколка, калі старэйшы брат чытае часам уголас гэты надпіс.*

– *А мы з табой чым не коні? – пасмейваецца бацька (М. Лынькоў) = ‘нас можна палічыць за коней, хоць мы не коні’;*

Пуол быў задаволены сабою. Чым не супермэн з кіно? Падабалася яму такое жыццё, з рызыкай і небяспекай (П. Місько) = ‘Пуол падобны да супермэна з кіно, хоць ён не супермэн’.

Згодна з тлумачальным слоўнікам беларускай мовы мы разумеем адпаведнасць як раўназначнасць, раўнацэннасць, а падабенства як наяўнасць агульных ці падобных рыс [8].

Канстатацыя адпаведнасці або падабенства – гэта вынік параўнання, таму што з пункту гледжання філасофіі менавіта параўнанне дазваляе вызначаць рознае і падобнае [6]. Такім чынам, СФ *чым не + N* па сваёй сутнасці з’яўляецца параўнаннем.

Аналізуючы лагічную структуру параўнанняў, мы карыстаемся тэрміналогіяй М. І. Канюшкевіч і вылучаем 4 кампаненты: 1) кампарант – аб’ект, які параўноўваецца; 2) кампарат – аб’ект, з якім робіцца параўнанне; 3) падстава – агульная прымета, на аснове якой канстатуецца падабенства; 4) кампаратар – сродак выражэння кампаратыўнага значэння [3].

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што падставай параўнання ў СФ *чым не + N* можа быць:

1) адна прымета:

Зноў жа Лук’янаў – чым не герой? Пад агонь лез (В. Быкаў) = ‘Лук’янаў – герой, таму што лез пад агонь’;

2) некалькі прымет, якія характарызуюць асобу/прадмет:

а) з аднаго боку:

– *Алесь, незгарэлае каханне будзе сілкаваць энергіяй усё жыццё. Чым не вынік! Не будзе шчасця? Будзе творчая энергія! (К. Травень) = ‘гэта добры вынік, таму што а) хоць не будзе шчасця, б) будзе творчая энергія – абедзве характарыстыкі адносяцца да ўнутранага стану чалавека’;*

б) з розных бакоў:

Віталікаў бацька вопытным вокам ацаніў Генадзя: хлопец вясковы, неразбэшчаны, старэйшы за сына. Што яшчэ трэба? **Чым не падпора сыну ў мутным і непрадказальным гарадскім тлуме?** (С. Давідовіч) = ‘хлопец можа быць падпорай сыну, таму што ён а) вясковы; б) неразбэшчаны; в) старэйшы за сына’, пры гэтым *вясковы* характарызуе паходжанне, *неразбэшчаны* – выхаванне, *старэйшы за сына* – узрост;

Чым не рыцарскі турнір чакае яго? *Ёсць праціўнік, ёсць стрэмя пад нагой, ёсць меч у руцэ, ёсць гледачы – яны шумяць, хваляюцца, як шэрае неспакойнае мора.* (Л. Дайнека) = ‘яго чакае сапраўдны рыцарскі турнір, таму што ёсць а) праціўнік і гледачы – удзельнікі; б) конь і меч – інструменты бойкі’

3) падстава параўнання экспліцытна не выражаецца; з кантэксту вынікае толькі агульнае значэнне адпаведнасці або падабенства кампанента:

Узяць, напрыклад, “Чыжык, чыжык, дзе ты быў”, – **чым не заліхвацкая песня**, ежалі яе ды пад гармонь пусьціць. (Л. Савёнак) = “Чыжык, чыжык, дзе ты быў” – гэта заліхвацкая песня’.

Па змесце падставай параўнання можа выступаць:

- знешні выгляд:

Фрэнч быў зручны, з кішэнямі на грудзях, зашпільваўся да падбароддзя. Амаль з такога ж матэрыялу цяпер быў і **картуз** на яго галаве – **чым не вайсковец?** (В. Быкаў);

- форма:

Гулялі ў лапту. Мячыка ў нас не было, але гэта не бяда. **Скруцілі** яго з ануч – **чым не мячык?** (С. Давідовіч);

- характар:

...хлопец вясковы, **неразбэшчаны, старэйшы за сына**. Што яшчэ трэба? **Чым не падпора сыну ў мутным і непрадказальным гарадскім тлуме?** (С. Давідовіч);

- узрост (гл. папярэдні прыклад);

- паводзіны;

Зноў жа Лук’янаў – чым не герой? Пад агонь лез. (В. Быкаў);

- сацыяльны статус:

Дык і напраўдзе: чым не зяць?

Сабраны, стройны, маладжавы,

Яшчэ зусім без сівізны

І ўжо – вядомы, паважаны... (Н. Гілевіч).

Яшчэ адна асаблівасць СФ **чым не + N** у тым, што яго семантыка ўключае імплікаваны кампанент, на што паказвае трансфармацыйны аналіз: **Чым не зяць?** → **Чым ён не адпавядае характарыстыкам зяця?** → **Няма такой характарыстыкі, якой бы ён не адпавядаў.** → **Ён адпавядае пазіцыі зяця па ўсіх характарыстыках.** → **Ён адпаведны зяць.**

Асобную ўвагу звернем на пытанне аб наяўнасці ў семантыцы СФ **чым не + N** элемента ацэнкі.

Калі СФ ужываецца ў значэнні адпаведнасці асобы або прадмета характарыстыкам іх класа, структура **чым не + N** можа выражаць станоўчую або нейтральную ацэнку:

Чым не жыццё было ёй, дурніцы? Маладая была, пераборлівая. Пахне ёй, бач, нясмачна. Ледзьве ўскочыла ў сажалку – дык тут жа й спруцянула, ад чыстае вады. З непрывычкі. **Вось.** (П. Васючэнка) = ‘у параўнанні з тым, што атрымалася, Жаба жыла добра’ – станоўчая ацэнка;

Во і на гэтым разведае, – тыцкае ён на мухортага старшыновага коніка. – **Чым не рысак!** (В. Быкаў) = ‘гэта добры конік’ – станоўчая ацэнка;

Чым не людзі тыя ж самыя палешукі? (Я. Колас) = ‘палешукі – такія ж людзі, як іншыя’ – нейтральная ацэнка;

Смальяны непадалёк, дык чым яны не нашчадкі Одрска? (Звязда) = ‘Смальяны – сапраўдныя нашчадкі Одрска’ – нейтральная ацэнка.

Дыягностыка семантыкі назоўнікаў у пазіцыі *N* паказала, што ў якасці пераменнага кампанента СФ ужываюцца словы з нейтральным, станоўчым і негатыўным дэнагатыўным кампанентам. Аднак ацэнка, якая выражаецца СФ, не залежыць ад лексічнага напаўнення пераменнага кампанента, а вызначаецца кантэкстам. Нават калі ў функцыі пераменнага кампанента стаіць назоўнік з негатыўнай дэнагатыўнай семантыкай, абагульненае ацэначнае значэнне СФ нейтральнае, а ў некаторых выпадках нават станоўчае:

Сунеца нехта, – абавязкова спэцкаецца. І чым не злодзеі тады? (Звязда) = ‘той, хто спэцкаецца – сапраўдны злодзеі’ – нейтральная ацэнка;

Голы чалавек на голай зямлі! Здорова! Чым не апакаліпсіс? (Л. Дайнека) = ‘гэта сапраўдны апакаліпсіс’ – станоўчая ацэнка.

Па гэтай прычыне мы адносім СФ *чым не + N* са значэннем адпаведнасці да структуры недыферэнцыраванай ацэнкі.

Калі СФ ужываецца ў значэнні падабенства асобы або прадмета аднаго класа да асоб або прадметаў іншага класа, то структура *чым не + N* з ацэнкай не суадносіцца, а толькі канстатуе падабенства:

Чым не камандзір? Не хапала толькі пісталета збоку... (І. Пташнікаў) = ‘ён выглядаў як камандзір’, але не ‘ён добры/дрэнны камандзір’;

Яна баязьліва зьлезла на дно сухой і пяшчанай ямы, якая была ёй на плечы, і міжволі горка падумала: ну чым не магілка? Суха, утульна... (В. Быкаў) = ‘яма была вельмі падобна на магілку’, але не ‘магілка была вельмі добрая/дрэнная’.

Такім чынам, у залежнасці ад абагульненага значэння СФ *чым не + N* выступае або як структура недыферэнцыраванай ацэнкі, або як структура, якая з ацэнкай не суадносіцца.

У расійскім мовазнаўстве аналагічны СФ *чем не + N* трактуецца розным чынам. У «Рускай граматыцы» 1980 года яго значэнне тлумачыцца як «поўная адпаведнасць прадмета ўяўленню аб ім» – ацэначны кампанент у дэфініцыі не ўзгадваецца [7, с. 217]. Паводле класіфікацыі СФ, прадстаўленай у працах А. В. Вялічка, *чем не + N* выражае станоўчую ацэнку [1]. Іншую думку выказваюць М. В. Усеваладава і Лім Су Ён, якія адзначаюць, што СФ *чем не + N* з ацэнкай не суадносіцца [2].

3. Прагматычная спецыфіка сінтаксічнага фразеалагізма *чым не + N*

Структурна-семантычнымі асаблівасцямі СФ і экстралінгвістычнымі фактарамі абумоўлена яго прагматычная спецыфіка.

СФ мае структуру пытальнага сказа, а ў сувязі з тым, што пытанне звычайна прадугледжвае адказ, яго можна разглядаць як спосаб уключэння суразмоўцы ў дыялог і, адпаведна, дэманстрацыю гатоўнасці да камунікацыі.

Ужываючы СФ *чым не + N*, чалавек чакае пэўнай рэакцыі з боку суразмоўцы. Мэтай можа быць:

- даведацца пра пазіцыю суразмоўцы, калі яна не вядома;
- у выпадку нязгоды суразмоўцы даведацца пра яе прычыны;

- у выпадку згоды суразмоўцы пачуць падтрымку сваёй думкі, асабліва калі ёсць сумненні;

- падштурхнуць суразмоўцу да разважанняў, якія б падвялі да вывада, што кампарат адпаведны/падобны, таму што неадпаведнасцей/адрозненняў у ім няма.

У гэтым нашы назіранні карэлююць з трактоўкай прагматычнай спецыфікі сінтаксічных фразеалагізмаў Б. Ю. Нормана, паводле якога эмоцыі, якія выражаюць фразеалагізаваныя канструкцыі, скіраваны на адрасата і «або патрабуюць ад суб'ядніка згоды, спагады, адабрэння, або, наадварот, правакуюць выяўленне розніцы ў поглядах, спрэчку, канфлікт» [5, с. 159].

СФ *чым не + N* таксама можа быць элементам унутранага дыялогу, спосабам структуравання ўласных разважанняў: чалавек аналізуе кампарат, разглядае яго істотныя характарыстыкі, робіць вывады.

Яшчэ адна асаблівасць СФ *чым не + N* у тым, што выражэнне погляду асобы, якая ўжывае такую пыталную структуру, менш катэгарычнае ў параўнанні са сцвярджэннем.

На аснове аналізу структурных, семантычных і прагматычных характарыстык беларускага сінтаксічнага фразеалагізма *чым не + N* можна зрабіць наступныя **вывады**.

1. СФ мае структуру пыталнага сказа і складаецца з пастаяннага і пераменнага кампанентаў.

2. Структурнымі варыянтамі СФ з'яўляюцца аднасастаўны развіты сказ, двухсастаўны поўны неразвіты сказ і двухсастаўны поўны развіты сказ.

3. СФ выражае а) адпаведнасць асобы або прадмета характарыстыкам іх класа; б) падабенства асобы або прадмета аднаго класа да асоб або прадметаў іншага класа.

4. Па сваёй сутнасці *чым не + N* з'яўляецца параўнаннем. Падставай параўнання выступаюць адна або некалькі характарыстык кампаранта, падстава таксама можа экспліцытна не выражацца.

5. Значэнне адпаведнасці або падабенства ў СФ выражаецца імпліцытна.

6. У залежнасці ад абагульненага значэння СФ выступае а) як структура недыферэнцаванай ацэнкі; б) як структура, якая з ацэнкай не суадносіцца.

7. Прагматычная спецыфіка СФ заключаецца ў тым, што ён служыць дэманстрацыяй гатоўнасці да камунікацыі і спосабам уключэння суразмоўцы ў дыялог праз зварот да яго погляду або з'яўляецца элементам унутранага дыялога.

ЛІТАРАТУРА

1. *Величко, А. В.* Предложения фразеологизированной структуры в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / А. В. Величко. – Н. Новгород, 2017. – 41 с.

2. *Всеволодова, М. В.* Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: на материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки / М. В. Всеволодова, Су Ён Лим. – М. : Макс Пресс, 2002. – 164 с.

3. *Конюшкевич, М. И.* Категория сравнения и ее место в системе языка // Вопросы функциональной грамматики : сб. науч. тр. / под ред. М. И. Конюшкевич. – Гродно : ГрГУ, 2001. – Вып. 4. – С. 82–94.

4. *Конюшкевич, М. И.* На шкале сходств и различий: категория сравнения в русском и белорусском языках : сб. науч. тр. / М. И. Конюшкевич. – Гродно : ГрГУ, 2018. – 435 с.

5. *Норман, Б. Ю.* Лингвистическая прагматика: на материале русского и других славянских языков : курс лекций / Б. Ю. Норман. – Минск : Белорус. гос. ун-т 2009. – 181 с.

6. *Спиркин, А. Г.* Философия : учебник / А. Г. Спиркин – 2-е изд. – М. : Гардарики, 2006. – 736 с.

7. Русская грамматика. – М. : Наука, 1980. – Т. II : Синтаксис / редкол. : Н. Ю. Шведова [и др.]. – 709 с.

8. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / уклад. І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2016. – 968 с.